

Ewa Stawicka, Michał Dudek

Analiza zmiany wybranych czynników społeczno-demograficznych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w latach 2010-2016

Firmy rodzinne mają znaczący udział w populacji podmiotów gospodarczych i kreują duży wkład w rozwój krajowych gospodarek. Wśród najważniejszych wyróżników tej grupy wskazywane są zazwyczaj trzy elementy: własność firmy i zarządzanie nią przez rodzinę, zaangażowanie jej członków w prowadzenie biznesu oraz jego przekazywanie wśród osób spokrewnionych, czyli sukcesja. Ważne jest również przywiązanie do tradycji, identyfikacja ze społecznością lokalną, rozwinięte poczucie lojalności oraz cenie reputacji. Jest to specyficzny rodzaj aktywności, ponieważ opiera się na więziach osób spokrewnionych i wielowymiarowych relacjach międzyludzkich, które spletają się z potrzebą realizacji zysku.

Wymienione atrybuty firm rodzinnych z powodzeniem odnieść można do rolniczej działalności gospodarczej. Współczesne przeobrażenia gospodarcze tworzą presję w kierunku zwiększania skali i jakości prowadzonej produkcji rolnej, jej zaprzestania bądź przeprowadzania głębokich przekształceń organizacyjnych. Niemniej, niezależnie od intensywnych zmian ekonomicznych, segment rodzinnych gospodarstw rolnych wykazuje duży stopień adaptacyjności do istniejących

warunków rynkowych i trwałości, dzięki realizacji różnych funkcji na rzecz swoich użytkowników oraz otoczenia społeczno-gospodarczego. Pomimo że liczba pracujących w rolnictwie zmniejsza się, to rodzinna forma organizacji produkcji rolnej ciągle dominuje zarówno na świecie, jak i w Polsce (FAO, 2014; Sikorska, 2015).

Zmiany na rynkach wymuszają unowocześnianie istniejących oraz tworzenie nowych organizacji biznesowych na obszarach wiejskich. Proces ten dotyczy również funkcjonowania podmiotów o profilu rolniczym. Upowszechnia się bowiem pracooszczędna i nowoczesna technologia. Jednocześnie, gospodarstwa rodzinne stoją przed wyzwaniami wynikającymi z potrzeby realizacji postulatów zrównoważonego rozwoju (Stawicka, 2017; Zegar, 2018). Decyzje i praktyki służące osiągnięciu korzyści na poziomie mikroekonomicznym, ale także ogólnospołecznym (np. zapewnianie bezpieczeństwa żywnościowego, bezpieczeństwa żywności, przeciwdziałanie zmianom klimatu, poprawa dobrostanu zwierząt, zachowanie krajobrazu i bioróżnorodności), uzależnione są w istotnym stopniu od pozyskiwania odpowiedniej wiedzy i wszechstronnych umiejętności (Wrzaszcz, 2012). Istotnym symptomem, a zarazem przesłanką ta-

kich postaw, mogą być cechy pracowników rodzinnych gospodarstw rolnych. Na przestrzeni ostatnich lat charakterystyki oraz kompetencje tej kategorii społeczno-zawodowej w Polsce podlegały przeobrażeniom. Zmiany te wynikały z przyczyn demograficznych (starzenie się ludności) i gospodarczych (rosnące znaczenie sektora usług i włączenie w mechanizmy wspólnego rynku europejskiego), a także wiązały się z przemianami społeczno-kulturowymi (poprawa poziomu wykształcenia, wzrost aspiracji życiowych, zainteresowanie doskonaleniem zawodowym).

Cel i metodyka badań

Celem artykułu jest charakterystyka zmian wybranych cech ludności z rodzinnych gospodarstw rolnych w kontekście przeobrażeń krajowego sektora rolnego. Na potrzeby artykułu wykorzystano zagregowane dane GUS (opublikowane w opracowaniu *Charakterystyka Gospodarstw Rolnych*, pochodzące z badań *Powszechny Spis Rolny* z 2010 roku oraz wyniki badań struktury gospodarstw rolnych – BSGR, przeprowadzonych w latach 2013 i 2016). W celu osiągnięcia porównywalności, w przeprowadzonych analizach uwzględniono informacje dotyczące gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR prowadzących działalność rolniczą i należących do osób fizycznych. Podmioty te najczęściej określa się mianem rodzinnych gospodarstw rolnych i stanowią one zdecydowaną większość wszystkich jednostek tego typu w Polsce (Sikorska, 2015; GUS, 2017).

Rozpatrywane wyniki badań objęły przede wszystkim osoby kierujące gospodarstwami rolnymi, a w dalszej kolejności ich współmałżonków oraz pozostałych członków rodziny (w dalszej części tekstu wszystkie te osoby określa się również jako ludność rolniczą). Za kierowników gospodarstw w Polsce uznano pełnoletnie osoby fizyczne, podejmujące, realizujące i nadzorujące decyzje bezpośrednio

związane z procesami produkcyjnymi w tych podmiotach (GUS, 2017). W praktyce, w zdecydowanej większości byli to właściciele i użytkownicy gospodarstw. W artykule analizowano przede wszystkim cechy społeczno-demograficzne ludności rolniczej, tj. wiek, płeć, poziom wykształcenia ogólnego i rolniczego, jak również skalę i kierunki aktywności zawodowej tych osób (GUS 2017). Wyniki przedstawiono w postaci tabelarycznej i graficznej, z wykorzystaniem metod statystycznych i porównawczych.

Charakterystyki społeczno-demograficzne osób z rodzinnych gospodarstw rolnych

Przy charakterystyce osób z rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce, jak i określaniu znaczenia tych właściwości dla przemian w krajowym rolnictwie, należy brać pod uwagę zróżnicowanie tej kategorii ludności pod względem postaw wobec użytkowanych gospodarstw. Analizując dane statystyki publicznej należy odnotować, że większość spośród wszystkich 1,4 mln rodzinnych gospodarstw rolnych (przeszło trzy czwarte) stanowiły podmioty małe pod względem potencjału ekonomicznego i głównie słabo zorientowane rynkowo (GUS, 2017). Rodziny z nimi związane zwykle przeważają część swojego dochodu pozyskiwały ze źródeł pozarolniczych (praca najemna, emerytury i renty), a pozostający w ich dyspozycji majątek rolniczy pełnił głównie rolę asekuracyjno-socjalną. Na tym tle inne cechy uwidaczniały się w przypadku rodzin z gospodarstw dochodowych i silnych ekonomicznie, które należały do mniejszości (około jednej piątej wszystkich gospodarstw) (GUS, 2017). Osoby te zwykle posiadały kwalifikacje zawodowe, a działalność rolnicza była w ich przypadku głównym źródłem utrzymania. Trzeba zaznaczyć, że w krajowym rolnictwie od wielu lat zaznacza się tendencja do kurczenia się dominującej grupy niewielkich go-

spodarstw oraz powolnego powiększania się relatywnie niewielkiego zbioru dużych i towarowych podmiotów rodzinnych. Proces ten nie pozostaje bez wpływu na kształt części charakterystyk całej populacji rolniczej w kraju. Z punktu widzenia funkcjonowania i kierunków rozwoju gospodarstw, w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na zbiorowość osób nimi zarządzających. Odnotowane zmiany liczebności rodzinnych gospodarstw rolnych stosunkowo najslabiej określają przekształcenia w strukturze ich kierowników ze względu na płeć. Kierownikami gospodarstw w Polsce są relatywnie znacznie częściej mężczyźni (rysunek 1).

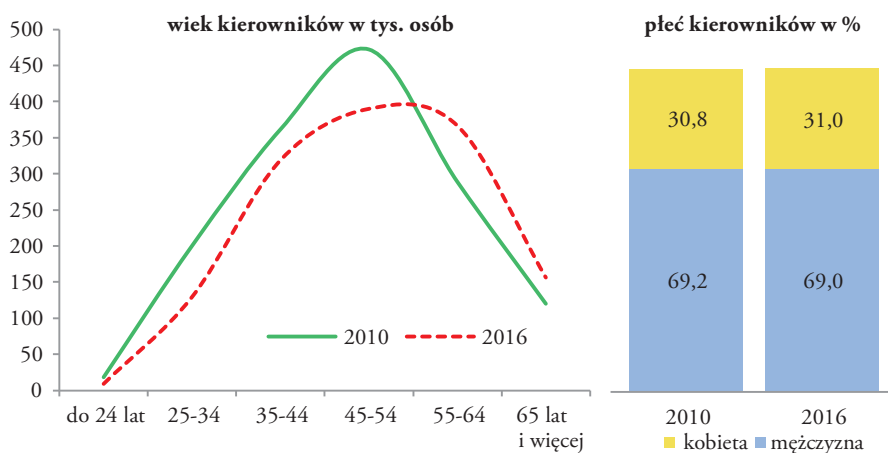
Ich przewaga wśród osób zarządzających prowadzeniem działalności rolniczej utrzymywała się od dawna i ma głębokie podłoże społeczno-kulturowe. Zawód rolnika traktowano jako typowo męskie zajęcie, co znajdowało odzwierciedlenie m.in. w kierunkach przekazywania gruntów i majątku produkcyjnego w obrębie rodzin. Transfery te dokonywane były przez właścicieli na ogół na rzecz swoich synów. W zbiorowości osób kierujących gospodarstwami mniej niż jedną trzecią ogółu stanowiły kobiety. Zazwyczaj prowadziły one niewielkie gospodarstwa niezorientowane na rynek (GUS, 2017). Należy podkreślić, że realizacja przez kobiety zadań

zarządczych w gospodarstwach wynika przede wszystkim z sytuacji życiowej lub ekonomicznej (samotność, praca małżonka poza rolnictwem).

Niezależenie od utrzymującej się przewagi mężczyzn, w grupie zarządzających gospodarstwami rodzinnymi zauważalne były zmiany demograficzne. Mimo iż rolnicy w Polsce należeli do najmłodszych kierowników gospodarstw w UE, to dostępne informacje wskazywały na zaznaczający się wśród nich proces starzenia (Dudek, 2013). I choć najliczniejszą kategorię, zarówno w 2016 jak i w 2010 roku, tworzyły osoby w wieku 45-54 lata (odpowiednio 470 i 390 tys. osób), to między wspomnianymi latami w zbiorowości rolników zaznaczył się wyraźny przyrost relatywnie najstarszych grup wiekowych. W latach 2010-2016 powiększenie się kategorii kierowników w wieku 55-64 lata oraz 65 i więcej lat odnotowano w liczbach absolutnych (odpowiednio o 78 i 36 tys.) oraz w ujęciu względnym (o 7 i 3 pp.) (rysunek 1). Trzeba zaznaczyć, że kierownicy gospodarstw o dużym potencjale ekonomicznym byli relatywnie młodszy, co oznaczało, że w przypadku tych podmiotów problemy z sukcesją były względnie mniejsze (GUS, 2017).

Na tle ogółu kierowników rodzinnych gospodarstw rolnych, ich małżonkowie to

Rysunek 1 Osoby kierujące rodzinnymi gospodarstwami rolnymi według wieku i płci w latach 2010-2016

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS, 2012 i 2017.

relatywnie osoby młodsze. Podobnie jak w przypadku zarządzających, w grupie ich małżonków najliczniejsza była zbiorowość osób w wieku 45-54 lata. W grupie małżonków osób zarządzających gospodarstwami rolnymi przeważającą część stanowiły kobiety. Dostępne dane statystyki publicznej wskazywały, że pozostali członkowie rodzinnych gospodarstw rolnych byli zróżnicowaną kategorią. Należeli do nich z reguły dzieci kierowników gospodarstw i małżonków, jak i rodzice lub teściowie tych ostatnich (znacznie rzadziej było to rodzeństwo kierowników i współmałżonków). Przy czym należy zaznaczyć, iż młodsze kategorie wiekowe pozostałych członków rodzin rolniczych były liczniejsze niż starsze. W latach 2010-2016 odnotowano ubytek pierwszej z wymienionych grup, a zwłaszcza osób do 24 roku życia, który wyniósł ponad 260 tys. osób. Proces ten wiązać należy nie tylko ze zmniejszeniem się ogólnej liczby gospodarstw rolnych i populacji ludności rolniczej, ale także spadkiem dzietności oraz migracją młodzieży z obszarów wiejskich. Z kolei spadek względnie starszych grup wiekowych ludności rolniczej nie był tak znaczący, jak w przypadku osób młodych. W analizowanym okresie, w ujęciu względnym udział ludności w wieku 65 lat i więcej w zbiorowości pozostałych członków rodzin rolniczych zwiększył się relatywnie najbardziej, tj. z 14 do 17 proc. Zmianom w wielkości i strukturze wiekowej ludności związanej z gospodarstwami rodzinnymi nie będącymi ich kierownikami i małżonkami osób zarządzających towarzyszyły przemiany w rozkładzie ze względu na płeć. W wymienionej zbiorowości zwiększyła się nieznacznie przewaga mężczyzn nad kobietami. W 2016 roku mężczyźni stanowili 59, a kobiety 41 proc. pozostałych członków rodzinnych gospodarstw rolnych.

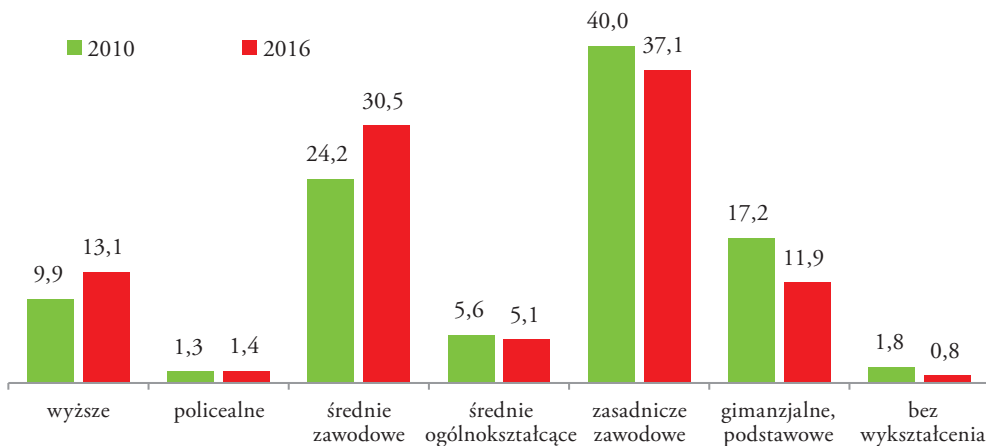
Przeobrażeniom demograficznym wśród ludności rolniczej towarzyszyły zmiany w zakresie poziomu kwalifika-

cji formalnych tej zbiorowości. Proces ten miał także miejsce w odniesieniu do osób najważniejszych z punktu widzenia funkcjonowania gospodarstw rolnych, czyli ich kierowników. Z punktu widzenia sytuacji ekonomicznej i perspektyw rozwoju gospodarstw, jakość kompetencji tej zbiorowości miała decydujące znaczenie ze względu na ich rolę w podejmowaniu bieżących oraz strategicznych decyzji dotyczących rolniczej działalności biznesowej. Niezależnie od tego, że rolnicy cechowali się relatywnie niskim poziomem wykształcenia ogólnego, to w ostatnich latach zauważalna była poprawa ich przygotowania edukacyjnego. W latach 2010-2016 wśród wszystkich kierowników gospodarstw odnotowano bowiem zwiększenie udziału osób z wykształceniem ogólnym wyższym (z 10 do 13 proc.) i średnim zawodowym (z 24 do 31 proc.) (rysunek 2).

Jednocześnie, w opisywanej grupie odnotowano zmniejszenie się odsetka osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym (z 40 do 37 proc.) oraz gimnazjalnym i podstawowym (z 17 do 12 proc.). Należy jednak zaznaczyć, iż zazwyczaj wyższy poziom wykształcenia ogólnego charakteryzował użytkowników gospodarstw, którzy byli zorientowani na pracę zarobkową w branżach pozarolniczych. Z analizowanych danych wynikało, że z poprawą poziomu wykształcenia ogólnego rolników nie wiązały się zasadnicze zmiany w zakresie ich kwalifikacji zawodowych. Przeszło połowa zarządzających gospodarstwami nie dysponowała jakimkolwiek formalnym przygotowaniem do prowadzenia gospodarstwa (rysunek 3).

Wśród kierowników relatywnie największy udział miały osoby, które ukończyły kurs rolniczy. Ten rodzaj wykształcenia rolniczego dotyczył przede wszystkim osób względnie najstarszych. Przeszło co dziesiąty zarządzający gospodarstwem rodzinnym legitymował

Rysunek 2 Struktura wykształcenia ogólnego osób kierujących rodzinnymi gospodarstwami rolnymi w latach 2010-2016 (w %)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS, 2012 i 2017.

się średnim zawodowym i zasadniczym zawodowym wykształceniem rolniczym. Zbiorowość z kierunkowym przygotowaniem na poziomie wyższym stanowiła zdecydowaną mniejszość (2-3 proc. ogółu). Trzeba podkreślić, że zarządzający ze szkolnym przygotowaniem do prowadzenia gospodarstw dysponowali zazwyczaj znaczącym i nowoczesnym zapleczem produkcyjnym. Były to osoby, których zgromadzony majątek wytwórczy umożliwiał utrzymywanie silnych związków z rynkiem. Grupa ta często korzystała także ze środków finansowych na rozwój działalności w formie kredytów czy dotacji unijnych. W tym kontekście warto dodać, iż posiadanie kierunkowego wykształcenia rolniczego lub zobowiązanie do jego uzupełnienia były warunkiem skorzystania ze środków wsparcia inwestycji rolniczych współfinansowanych z budżetu UE, co było ważnym bodźcem zachęcającym rolników i ich następców do rozwoju edukacyjnego (Dudek, 2018).

Przykładem istotnych zmian w krajowym rolnictwie rodzinnym był spadek zatrudnienia. W latach 2010-2016 w rodzinnych gospodarstwach rolnych zmniejszyły się nakłady pracy. Liczba osób pełnozatrudnionych spadała z 1778 do 1471 tys. AWU. Zmiany te wiązać na-

leży przede wszystkim ze zmniejszeniem się liczby gospodarstw, jak i postępującym obniżeniem się zapotrzebowania na rolniczą siłę roboczą. Proces ten dotyczył zwłaszcza drobnych podmiotów (o powierzchni UR do 30 ha) z reguły z niewielką skalą produkcji towarowej. Z kolei w gospodarstwach o względnie większym potencjale ekonomicznym i nastawionym na rynek (podmioty o wielkości obszarowej 30 ha i więcej) nakłady pracy wzrosły, co było spowodowane powiększeniem się tego zbioru gospodarstw oraz nasileniem zapotrzebowania na siłę roboczą. Niezależnie od wielkości obszarowej rodzinnych gospodarstw rolnych, główny nakład pracy ponosili ich kierownicy (ponad połowa nakładów pracy) (tablica 1). W analizowanym okresie, w obrębie rodzin rolniczych wkład pracy zarządzających w stosunku do pozostałych domowników powiększał się. Małżonkowie i inni członkowie rodzin rolniczych ograniczali zazwyczaj swoje zaangażowanie w podejmowanie zajęć w gospodarstwach. Spadek liczby pracujących członków rodziny, zwłaszcza w dużych podmiotach towarowych, rekompensowany był wzrostem zatrudnienia najemnej siły roboczej (GUS, 2017).

Zmniejszenie zaangażowania rodzin rolniczych w zajęcia w gospodarstwach odzwierciedlał proces postępującego ob-

Tablica 1 Pracujący członkowie rodziny w gospodarstwach rolnych w tys. AWU

wyszczególnienie /lata	grupy obszarowe gospodarstw rolnych (w ha UR):								razem	
	1-5		5-10		10-30		30 i więcej			
	2010	2016	2010	2016	2010	2016	2010	2016	2010	2016
ogółem	704,9	575,0	472,6	363,8	487,9	408,7	112,3	123,8	1777,7	1471,3
kierownicy	347,6	335,2	233,9	202,6	237,3	218,7	53,3	65,3	872,1	821,8
małżonkowie	184,5	133,8	130,1	92,5	144,2	110,8	33,9	34,5	492,7	371,6
pozostali	172,9	106,1	108,6	68,8	106,3	79,1	25,0	24,0	412,8	278,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS, 2012 i 2017.

niżania się znaczenia sektora rolnego jako miejsca zatrudnienia i źródła utrzymania dla mieszkańców wsi. Dane GUS świadczyły o tym, że działalność rolnicza była głównym źródłem dochodów dla około jednej trzeciej rodzin użytkujących gospodarstwa rolne (tablica 2).

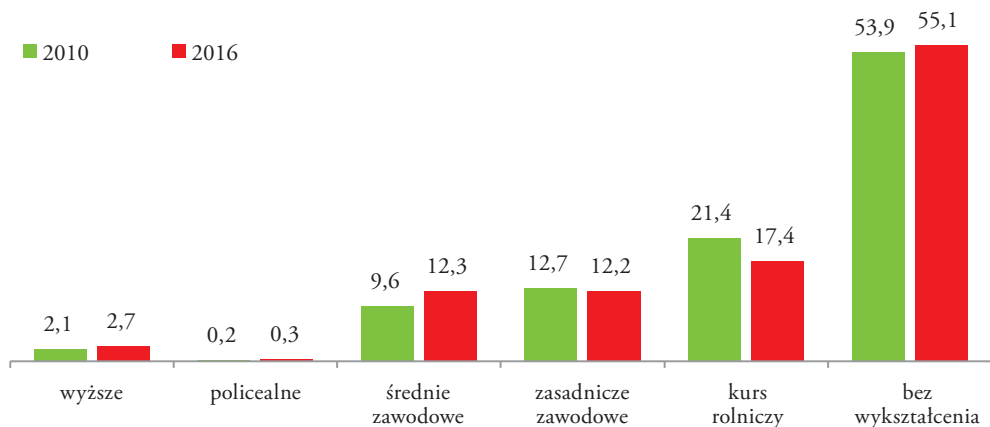
Relatywnie nieco mniejsza zbiorowość rodzin z gospodarstwem rolnym (mniej niż jedna trzecia ogółu) czerpała dochody przede wszystkim z pracy najemnej (GUS, 2017). Posiadany majątek rolniczy wykorzystywali oni często do produkcji przeznaczonej na samozaopatrzenie lub sprzedaż na rynku. W takich sytuacjach dodatkowy strumień pieniędzy uzupełniał domowe budżety, a zgromadzony majątek rolniczy (zwłaszcza grunty rolne) był także nierzadko zabezpieczeniem socjalnym czy lokatą kapitału. Zbiorowości rodzin posiadających gospodarstwa rolne, utrzymujące się z działalności rolniczej i rodzin żyjących z pracy najemnej, były zbliżone

pod wieloma względami społeczno-demograficznymi. Odróżniała ich jednakże z reguły ilość czasu pracy poświęcanej na zajęcia wykonywane w gospodarstwie, jak i poziom kwalifikacji przydatnych do ich prowadzenia. W gospodarstwach rolnych o dużej wielkości ekonomicznej większość produkcji przeznaczano na sprzedaż i z reguły prowadzono inwestycje nakierowane na rozwój działalności, było to powiązane z większą koncentracją na działalność rolniczą i wyższymi kwalifikacjami zawodowymi.

Podsumowanie

Rodzinne gospodarstwa rolne stanowią od dawna rdzeń polskiego sektora rolnego. Niezależnie od zmniejszania znaczenia rolnictwa w krajowej gospodarce w tworzeniu produkcji globalnej i w zatrudnieniu oraz procesów koncentracji i specjalizacji, segment podmiotów rodzinnych jest dominującą formą organizacji produkcji rolnej. Jej ciągłość wiąże

Rysunek 3 Struktura wykształcenia rolniczego osób kierujących rodzinnymi gospodarstwami rolnymi w latach 2010-2016 (w %)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS, 2012 i 2017.

Tablica 2 Struktura dochodów rodzinnych gospodarstw rolnych w latach 2010-2016 (w %)

Gospodarstwa domowe o dochodach przekraczających 50% dochodów:	2010	2016
z działalności rolniczej	34,1	34,4
z działalności rolniczej i pracy najemnej	0,8	1,1
z pracy najemnej	28,7	31,8
z pracy najemnej i działalności rolniczej	2,2	3,2
z działalności pozarolniczej	9,3	7,5
z emerytury i renty	15,1	13,4
z niezarobkowych źródeł utrzymania poza emeryturą i rentą	2,7	2,5
pozostałe	7,0	6,2

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS, 2012 i 2017.

się z realizacją przez te podmioty wszechstronnych i wielopoziomowych funkcji, począwszy od generowania dochodów, poprzez tworzenie zaplecza socjalnego dla mieszkańców wsi, aż po świadczenie usług publicznych (funkcje środowiskowe, krajobrazowe) i kreowanie lokalnej tkanki kulturowej. Podłożem stabilności gospodarstw rodzinnych w Polsce jest również podtrzymywany tradycyjny model przekazywania funkcji zarządczej i własności nieruchomości rolnej wśród osób spokrewnionych. Sukcesją w większości gospodarstw w kraju miała charakter międzypokoleniowy i odbywała się dotąd w obrębie męskiej części rodziny. Z tego powodu mężczyźni tworzyli większość osób zarządzających produkcją rolną w kraju.

Należy podkreślić, że bez względu na wymienione czynniki wspierające trwałość gospodarstw rodzinnych w kraju ich liczba systematycznie malała. Z dostępnych danych GUS wynikało, iż w latach 2010-2016 w Polsce liczba tych podmiotów zmniejszyła się z 1,5 do 1,4 mln. Proces ten wynikał z likwidacji małych gospodarstw i przejścia osób z nimi zwią-

zanych, zarówno na pozarolniczy rynek pracy, jak i do grupy ludności nieaktywnej zawodowo. Spadek liczby populacji rolniczej przełożył się na zmiany w strukturze społeczno-demograficznej tej zbiorowości. Wśród rodzin z gospodarstwami rolnymi, w tym w grupie ich kierowników, wzrósł udział starszych kategorii wiekowych. Jednocześnie poziom wykształcenia osób, które zarządzały gospodarstwami rolnymi i świadczyły tam główny nakład pracy, nieznacznie się poprawił (zwiększenie odsetka zarządzających z wyższym i średnim wykształceniem, w tym o profilu rolniczym). Wykształcenie rolnicze na poziomie wyższym lub średnim oraz względnie młody wiek kierujących dotyczył dużych i rozwijających się gospodarstw rodzinnych. Opisane w artykule zmiany charakterystyk społeczno-demograficznych ludności rolniczej i towarzyszące im przekształcenia w alokacji nakładów pracy i w głównych źródłach dochodów, świadczą z jednej strony o profesjonalizacji i specjalizacji części gospodarstw rodzinnych, ale także o postępującej dywersyfikacji aktywności ekonomicznej osób z większości małych podmiotów.

Bibliografia:

1. Dudek M. (2013), *Cechy społeczno-demograficzne kierowników gospodarstw rolnych w państwach Unii Europejskiej*, w: *Cechy społeczno-demograficzne i aktywność ekonomiczna kierowników gospodarstw rolnych*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 10-38.
2. Dudek M. (2018), *Instrumenty Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej a wzmacnianie kompetencji zawodowych osób pracujących w polskim rolnictwie*, „Marketing i Zarządzanie” nr 1 (51), s. 41-49.
3. GUS (2017), *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, GUS, Warszawa.

4. GUS (2012), *Charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny Spis Rolny 2010 r.*, GUS, Warszawa.
5. FAO (2014), *Towards stronger family farms. Voices in the international Year of Family Farming*, FAO, Rome.
6. Kempa E. (2011), *Strategia rozwoju firm rodzinnych w sektorze MSP*, w: *Firmy rodzinne – determinanty funkcjonowania i rozwoju. Strategie zarządzania przedsiębiorstwem rodzinnym*, Marjański A. (red.), Społeczna Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania w Łodzi, Łódź.
7. Klimek J. (2014), *W rodzinnej firmie. Powstanie, rozwój, zagrożenia i szanse*, Warszawa, Wydawnictwo Menedżerskie PTM.
8. Sikorska A. (red.) (2011), *Uwarunkowania rozwoju kapitału ludzkiego w rolnictwie i na obszarach wiejskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
9. Sikorska A. (red.) (2015), *Kierunki przeobrażeń strukturalnych oraz uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
10. Stawicka E. (2011), *Społeczna odpowiedzialność w firmach rodzinnych*, w: *Firmy rodzinne – determinanty funkcjonowania i rozwoju. Strategie zarządzania przedsiębiorstwem rodzinnym*, Marjański A. (red.), Społeczna Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania w Łodzi, Łódź.
11. Stawicka E. (2017), *CSR w kontekście zrównoważonego rozwoju sektora rolno-spożywczego*, „Turystyka i Rozwój Regionalny”, nr 8, s. 93-104.
12. Sułkowski Ł., Marjański A. (2009), *Firmy rodzinne*, Warszawa, Poltext.
13. Wrzaszcz W. (2012), *Poziom zrównoważenia indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce (na podstawie danych FADN)*, „Studia i Monografie”, nr 155, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
14. Zegar J.St. (2009), *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 9-16.
15. Zegar J.St. (2018), *Kwestia agrarna w Polsce*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Dr **Ewa Stawicka**, Wydział Nauk Ekonomicznych, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Dr **Michał Dudek**, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie – Państwowy Instytut Badawczy